

Hoofdstuk 9   **ALGEMEEN BESLUIT: MEER MAAR ZWAKKERE NETWERKEN**

Stefaan Walgrave & Marc Hooghe

De bedoeling van dit onderzoek was na te gaan in welke mate politieke mobilisatie en participatie bevorderd worden door het toenemende gebruik van nieuwe informatie- en communicatietechnologieën (ICT). In de wetenschappelijke literatuur bestaat hier geen consensus over. Sommige auteurs gaan er van uit dat ICT-gebruik de bestaande ongelijkheden alleen maar zal versterken en dat ICTs daardoor tot een meer ongelijke participatie leiden. Sterke groepen winnen disproportioneel meer door ICT terwijl zwakkere groepen maar met mondjesmaat van ICT gebruik maken. Anderen zijn heel wat optimistischer: door ICT worden er veel meer participatie- en mobilisatiekansen geboden en dit kan de totale politieke participatie enkel ten goede komen. Het nettore resultaat van het hele proces is dan dat er meer geparticipeerd zal worden, wat het democratisch karakter van de samenleving enkel kan bevorderen. Noteer dat beide stellingen elkaar niet noodzakelijk tegenspreken en dat het perfect mogelijk is dat er in *totaal* meer participatie komt door ICT maar dat de *ongelijkheid* in participatie verder toeneemt. Het onderhavig onderzoek vertrok vanuit die tegenstelling tussen optimisten en pessimisten. In vrijwel elk deelonderzoek (en dus elk hoofdstuk in dit boek) werd impliciet vertrokken van een normatieve vraagstelling: is ICT 'goed' of 'slecht' voor participatie en politieke gelijkheid?

De eigenheid van het onderzoek is dat we zowel onze onafhankelijke variabele (ICT-gebruik) als onze afhankelijke variabele (frequentie/aard van participatie) op verschillende niveaus en manieren hebben geconceptualiseerd. Bovendien hebben we in verschillende hoofdstukken niet alleen de Belgische situatie onder de loep genomen maar ook vergeleken met andere landen. Alles tezamen levert dat een veel completer beeld op van de rol die ICT speelt in participatie en mobilisatie dan de meeste vroegere studies. Het huidige onderzoek beantwoordt uiteraard niet alle vragen uit de literatuur, maar over een aantal mogelijke poli-

tieke gevolgen van de introductie van ICT hebben we nu wel meer zekerheid.

Politieke participatie kan gedefinieerd worden als bestaande uit alle activiteiten die burgers ondernemen met als doel de politieke overheid te informeren over hun preferenties en om tegelijk druk uit te oefenen op de politieke besluitvorming om rekening te houden met die preferenties. Politieke participatie is dus heel breed, en gaat van het deelnemen aan verkiezingen, over het mee opstappen in een betoging tot het weigeren van een deel van zijn/haar belastingen te betalen omdat de overheid het geld slecht zou besteden. Er is een consensus in de wetenschappelijke wereld dat politieke participatie in het algemeen een positieve invloed heeft op het functioneren van de democratie. Samenlevingen waar veel burgers participeren, doen het over het algemeen beter dan samenlevingen waar burgers zich niets van de publieke zaak aantrekken. Natuurlijk is niet elke vorm van participatie nastrevenswaardig – ook het plegen van bomaanslagen is een vorm van politieke participatie – maar het overgrote deel van de politieke participatie heeft positieve effecten (en zeker de vormen van participatie die we in dit onderzoek bestudeerden zijn zondermeer positief). Participatie zorgt zowel voor gunstige effecten voor het individu als voor de maatschappij in zijn geheel. Voor het individu is participatie een soort van ‘leer-schouwen in democratie’. Door te participeren leren mensen hoe politiek in zijn werk gaat, dat je moet samenwerken met anderen om iets te bereiken, en dat dit betekent dat er naar compromissen moet gestreefd worden. Het komt er op neer dat participatie een effect heeft op het gedrag en de attitudes van de individuele deelnemers. Mensen die veel participeren zijn toleranter, hebben meer vertrouwen, voelen zich minder machteloos, geloven meer in democratie etc. Een samenleving met weinig participatie ontbeert ‘sociaal kapitaal’. Deze klassieke, 19de eeuwse stelling werd het afgelopen decennium herhaaldelijk bevestigd in empirisch onderzoek.

Ook voor de samenleving in haar geheel is participatie belangrijk omdat de informatie en de signalen die via politieke participatie naar de overheid worden doorgespeeld er voor zorgen dat die overheid meer responsief en democratisch functioneert. Participatie levert voor de overheid een schat aan informatie op over de preferenties van de burgers maar ook over misstanden in de samenleving. Als de politieke besluitvormers daar dan rekening mee houden, dan kun je stellen dat

het democratisch gehalte van de samenleving er op vooruit gaat. Landen met een hoger participatieniveau blijken dan ook over het algemeen een meer performant overheidssysteem te hebben.

Hoewel de effecten van participatie zich dus zowel op micro- als op macroniveau bevinden, is politieke participatie zelf natuurlijk een kwestie van individuen (micro) die al dan niet deelnemen. De studie van politieke participatie veronderstelt dus dat de onderzoeker het gedrag van individuen in kaart brengt. Maar, politieke participatie vindt niet plaats in een sociaal vacuüm. Mensen participeren niet op zich, helemaal in hun eentje, zonder naar anderen om te kijken. Meestal wordt participatie georganiseerd door organisaties, politieke partijen, sociale bewegingen, drukkingsgroepen, allerlei verenigingen... Als je politieke participatie van die kant bekijkt dan kom je eerder uit bij het concept *mobilisatie*: dat zijn de inspanningen die organisaties leveren om mensen te laten deelnemen, te laten participeren aan de politiek. Je zou kunnen zeggen dat participatie uiteindelijk een kwestie is van vraag en aanbod: organisaties bieden participatiekansen aan, doen een aanbod; burgers hebben een vraag naar participatie en beslissen al dan niet op dat aanbod in te gaan. In die zin kun je participatie niet ernstig bestuderen zonder na te gaan hoe sociale organisaties proberen burgers in 'hun' activiteiten te betrekken.

Dit onderzoek en dit boek zijn daarom zo opgebouwd dat participatie zowel wordt bestudeerd op het niveau van individuen, als op het niveau van de organisaties (*mobilisatie*). Als we algemene besluiten willen trekken over de effecten van ICT op participatie moeten we een onderscheid maken tussen de directe effecten op het participatiegedrag van *individuen* en de indirecte effecten op participatie die lopen via de effecten op de mobilisatiemogelijkheden en strategieën van sociale *organisaties*. Het zou best kunnen dat de directe effecten van ICT op de participatie van individuen en de indirecte effecten via de mobilisatie door organisaties van een andere aard zijn, elkaar aanvullen, tegen spreken of zelfs opheffen. In de rest van dit besluit zullen we de tweedeling tussen individuen en organisaties voortdurend in het achterhoofd houden. Verder in dit hoofdstuk zullen we tevens ook een poging ondernemen om de resultaten van de verschillende deelonderzoeken aan elkaar te knopen en zo een meer algemeen beeld van de effecten van ICT op participatie te genereren.

Bij het overlopen van de resultaten van de verschillende deelonderzoeken springt vooral in het oog dat de effecten van ICT-gebruik op participatie zeer divers zijn. Er is geen eenduidig positief of negatief effect op participatie vast te stellen. Dat wil zeggen dat de optimistische 'profeten' die beweren dat ICT alles anders maakt voor de politieke participatie alvast in het ongelijk gesteld worden. ICT-gebruik heeft waarneembare en zelfs meetbare effecten op de frequentie en de aard van de participatie maar die effecten zijn al bij al bescheiden. Veel van wat we vroeger al wisten over participatie – bijvoorbeeld dat integratie in sociale netwerken essentieel is om tot participatie te komen – en wat we wisten over mobilisatie – bijvoorbeeld dat sociale organisaties belangrijk zijn – lijkt door de komst van ICT niet fundamenteel in vraag gesteld te worden. ICTs brengen geen revolutie teweeg in de wereld van de politieke participatie en mobilisatie, en de hooggespannen verwachtingen die hierover enkele jaren geleden nog bestonden, worden in de praktijk dus niet gerealiseerd. De nieuwe technologieën worden eerder geïncorporeerd in de bestaande werking en mechanismen en brengen geen fundamentele veranderingen met zich mee. Van enige vorm van technologisch determinisme is dus geen sprake. Natuurlijk zorgen ICTs voor een zekere mate van facilitatie en voor drempelverlaging, maar de cruciale basismechanismen van politieke participatie worden er niet door aangetast. ICT-gebruik is complementair en vult de voorheen bestaande mechanismen van samenwerking, coördinatie en activering aan. Laat ons die zeer algemene conclusie verder staven aan de hand van meer concrete verwijzingen naar de deelonderzoeken die hun neerslag vonden in de empirische hoofdstukken van dit boek.

Het tweede hoofdstuk focuste op het politiek Internetgebruik van de bevolking. Het ging hier om een klassieke studie van de zogenaamde *digital divide*, of de ongelijke toegang tot het Internet. Steunend op data over de volledige bevolking werd geconcludeerd dat de toegang tot het Internet wel sterk is gestegen maar dat er nog steeds ongelijkheden blijven bestaan. Mannen, hoger opgeleiden en jongeren maken anno 2006 nog steeds meer gebruik van het Internet dan de rest van de bevolking. De diverse initiatieven die de afgelopen jaren door de overheid werden genomen om 'Internet voor iedereen' in de praktijk mogelijk te maken, hebben dus alvast deze doelstelling van een volledig gelijkwaardige toegang tot de nieuwe media, niet waar gemaakt. Echter, de vaststelling dat maar liefst 95% van de Belgische jongeren (18 jaar) op het net zit, doet veronderstellen dat de ongelijkheid qua toegang met het door-

schuiven van die Internetgeneratie helemaal zal verdwijnen in de volgende decennia. Intussentijd blijft de *digital divide* een (in belang afnemend) feit. Een tweede belangrijke bevinding van dit hoofdstuk was dat surfen op het Internet er in alle geval niet voor zorgt dat jongeren sociaal geïsoleerd raken en minder gaan participeren aan het sociale leven. Meer nog, we zien zelfs dat sommige Internetactiviteiten – met name het bloggen en discussiëren, het kopen en verkopen van dingen, het volgen van het nieuws en het doorsturen van e-mails met politieke berichten – een positieve invloed hebben op het politieke engagement van jongeren. Verschillende van deze toepassingen zijn informatie- en politieke toepassingen die minder populair zijn bij lager geschoolde jongeren. Dit geeft aan dat ongelijkheden in politiek Internetgebruik ook bij jongeren persistent aanwezig blijven. In de literatuur heeft men het dan over de *deepening divide*. Terwijl de toegang tot Internet geleidelijk meer verspreid onder de bevolking, blijft het politieke gebruik van het nieuwe medium onder de bevolking bijzonder ongelijk. Anderzijds zien we dat niet alle Internetactiviteiten die het politieke engagement van jongeren stimuleren met politiek te maken hebben. Dit impliceert dat jongeren die aanvankelijk minder in de actualiteit en politiek geïnteresseerd zijn misschien op een indirecte manier worden gestimuleerd, bijvoorbeeld door het beïnvloeden van bepaalde attitudes zoals van het algemene vertrouwen en sociale vaardigheden die mee bijdragen tot een verhoogd engagement. Kortom, de resultaten van de analyses in dit hoofdstuk geven aanleiding tot optimisme wanneer het over de pure Internettoegang gaat en tot pessimisme wanneer het over politieke Internettoepassingen gaat. Dus, het Internet heeft wel degelijk effecten op de politieke participatie van de bevolking – heel wat mensen gebruiken het Internet om zich over politiek te informeren en zich op één of andere manier politiek te engageren. Die toegenomen participatiemogelijkheden vallen echter vooral ten nadele uit van de lager geschoolden. De these van de *deepening divide* stelt immers dat het vooral de maatschappelijk bevoorrechte groepen zullen zijn die via het Internet hun stem zullen laten horen ten nadele van het politiek gewicht van de minder bevoorrechte groepen. Deze pessimistische bevindingen moeten echter voor een deel worden genuanceerd voor wat betreft de jongeren. Zo bleek dat ook niet-politiek gerelateerde toepassingen een invloed kunnen hebben op politieke participatie. De interactieve mogelijkheden van dit medium kunnen jongeren helpen om hun sociale communicatie, relaties en vaardigheden verder te ont-

wikkelen. We mogen dus wel degelijk stellen dat ICT een belangrijk potentieel herbergt voor politieke mobilisatie naast de traditionele mobilisatie actoren. Het feit dat bovenstaande Internettoepassingen niet uitsluitend worden gebruikt door jongeren met een hogere sociale economische status maakt dat we een meer genuanceerd beeld kunnen schetsen van de zogenaamde *deepening divide*.

Het derde hoofdstuk handelde niet over de bevolking in het algemeen zoals hoofdstuk twee maar zoomde in op het Internetgebruik van politieke activisten. Nog steeds lag de nadruk op participatie (micro) en minder op mobilisatie (meso). We legden ons toe op wat we hierboven 'sterke' groepen noemden, degenen die *offline* actief politiek participeren (en die over het algemeen hoger geschoold en vaker man zijn). Binnen deze groep gingen we na of ICT een verschil maakte en een effect had op de manier waarop en de frequentie waarmee activisten hun activisme vorm gaven. We vergeleken dus *binnen* de groep van politiek-zeer-actieven om te kijken of ICT-gebruik binnen deze groep een effect heeft. De data waarop we steunden waren afkomstig van een grote bevraging van deelnemers aan protestdemonstraties niet alleen in België maar in een hele reeks andere landen. De resultaten geven duidelijk aan dat ICT-gebruik voor politieke doeleinden een sterk en direct effect heeft op de heterogeniteit van de politieke engagementen die activisten aangaan. In mensentaal betekent dit dat activisten dankzij het Internet hun diverse engagementen kunnen combineren. Via het Internet kunnen ze veel meer verschillende 'goede doelen' en dingen die ze belangrijk vinden op een afstand volgen en meer selectief beslissen om deel te nemen of niet. Internet laat toe op meer acties een oog te houden en meer bewegingen te volgen. De activist kan beter dan vroeger in functie van zijn beschikbaarheid en motivatie beslissen om al dan niet deel te nemen. Hij browsed als het ware voortdurend door de sociale-bewegingswereld en volgt alles; af en toe gaat hij ook echt tot fysieke participatie over. Vooral het onderhouden van contacten met 'verre' bewegingen of netwerken kan veel makkelijker via Internet. De banden die zo ontstaan zijn zwakke banden. Daardoor heeft het Internet een onmiskenbaar effect op de manier waarop activisten zich al dan niet inzetten. Het feit dat we het hier over 'zwakke' banden hebben, betekent niet dat die banden niet belangrijk zouden zijn: uit de literatuur weten we immers dat dergelijke zwakke maar ook uitgebreide netwerken bijzonder belangrijk zijn voor het uitwisselen van informatie en andere hulpbronnen. Een ander gevolg is dat sociale bewegingen, doordat hun

leden tegelijkertijd ook in vele andere bewegingen (passief) actief zijn, vermoedelijk meer geïntegreerd zijn dan vroeger. Door al die overlappende activisten wordt het netwerk van verwante sociale bewegingen meer geïntegreerd. Gevolg is ook dat grote mobilisaties daardoor ook heel wat massaler kunnen zijn dan vroeger: de informatie stroomt veel verder dan voorheen doorheen die diffuse en overlappende netwerken. In dit hoofdstuk vonden we dus een sterk effect van ICT-gebruik op politieke participatie: de diversiteit van participatie neemt toe. We weten echter niet of door ICT de totale participatie toeneemt of niet. Met andere woorden, we weten niet of activisten niet alleen meer verschillende engagementen hebben maar ook in totaal meer tijd en moeite in hun activisme investeren. Als de diversiteit toeneemt ten koste van de totale inzet dan is dit niet per definitie een goede zaak voor het niveau van politieke participatie in een samenleving. Ook zouden er op de lange termijn wel eens perverse effecten kunnen zijn op de sterkte van de mobilisatie door sociale-bewegingsorganisaties. Immers, doordat activisten veel beter kunnen kiezen om mee te doen of niet, verschuift het zwaartepunt binnen een sociale beweging vermoedelijk van de organisaties naar de individuen. Als de bewegingsorganisaties daardoor verzwakken, zou dat op de lange termijn negatieve effecten kunnen hebben op hun aanbod van participatiemogelijkheden en de kracht van hun mobilisatie. En dus is het niet zeker dat deze autonomisering van de militant door ICT op de lange termijn een goede zaak is voor de politieke participatie. Als meer mensen gaan 'shoppen', dan wordt het voor organisaties steeds moeilijker nog een beroep te kunnen doen op een vaste kern van potentiële deelnemers. Het zou kunnen dat de meer diverse maar daardoor ook meer selectieve participatie uiteindelijk een deel van het participatieaanbod door sociale bewegingsorganisaties doet opdrogen. We zien in dit hoofdstuk ook een parallel met hoofdstuk twee in die zin dat we vaststellen dat ICT-gebruik de interne ongelijkheid onder activisten eerder doet toenemen. Langs de ene kant heb je de gewone militanten die slechts voor een paar dingen de straat op komen en geëngageerd zijn en die weinig ICT gebruiken; anderzijds heb je de superactivisten die een hele resem engagementen hebben en het Internet gebruiken om hun complexe activistenidentiteit te managen. Ook deze vaststelling beantwoordt in hoge mate aan de verwachtingen van de *deepening divide*-these.

In het vierde hoofdstuk versprongen we van analyseniveau. We gingen na in welke mate ICTs toelaten dat bewegingsorganisaties (meso-

niveau) gaan samenwerken. Daar waar de vorige twee hoofdstukken op individuen focusten – respectievelijk de doorsnee burger en de activist – en nagingen hoe individuen dankzij Internet meer of anders politiek participeren, ging dit hoofdstuk uitsluitend over organisaties. Vergemakkelijkt de aanwezigheid van ICT de samenwerking tussen bewegingsorganisaties? De relevantie van deze vraag voor de hoofdvraag van dit onderzoek, met name in welke mate ICTs effect hebben op politieke participatie, zit hem vooral in het feit dat samenwerking tussen bewegingsorganisaties sterk gerelateerd is aan de mogelijkheden van bewegingsorganisaties om te mobiliseren (met politieke participatie van individuen tot gevolg). Hoe meer ICTs toelaten dat sociale-bewegingsorganisaties onderling samenwerken in gemeenschappelijke campagnes, hoe dichter en meer geïntegreerd het bewegingsnetwerk dus wordt en hoe groter de kans dat de gemeenschappelijke mobilisatie effectief is en meer mensen aanzet tot effectieve deelname. De case die we in dit hoofdstuk ter hand namen was die van de Schone Kleren Campagne (SKC). In een reeks interviews werd systematisch nagegaan of de samenwerking tussen de constituerende organisaties van de SKC beïnvloed werd door de komst van ICT. We vroegen onze respondenten expliciet om de toestand van vóór de doorbraak van het Internet te vergelijken met de huidige situatie. De resultaten liggen in de lijn van de resultaten van hoofdstuk drie over de individuele activisten. Wat Internet vooral doet, is er voor zorgen dat organisaties hun zwakke banden met andere organisaties op een relatief goedkope en weinig arbeidsintensieve manier kunnen onderhouden. Het hart van de SKC zijn en blijven echter de echte face-to-face-vergaderingen die relatief zeldzaam zijn. Daar worden de echte afspraken gemaakt, wordt wederzijds vertrouwen gekweekt en kan er echt onderhandeld worden. Tussen die vergaderingen door zorgt ICT er voor dat het momentum dat tijdens de vergaderingen werd opgebouwd min of meer blijft bestaan, ICT houdt het netwerk levend en zorgt voor een (zwak) organisatieleven buiten de vergaderingen om, de communicatiestroom wordt meer continue. De informatie die via ICT omgaat, is wel vooral ondersteunend en ‘eenvoudig’. Ook laat ICT toe om organisaties die niet echt in de campagne investeren, marginale leden dus, toch min of meer met de campagne gelieerd te laten blijven in een soort van *stand-by mode*. ICT zorgt er dan voor dat de campagne veel sneller en makkelijker opnieuw kan uitbreken uit zijn eigen kleine kern van sterk geëngageerde bewegingsorganisaties om de ruimere beweging warm te maken voor een

actie of een evenement. De zwakke banden worden dus uitgebreid door ICT, terwijl men voor de sterke banden een beroep blijft doen op face-to-face contacten. Belangrijk is verder dat het Internet er in de SKC niet voor zorgt dat de communicatie horizontaler of meer decentraal verloopt. Nogal wat wetenschappelijke *believers* van het Internet hebben beweerd dat het nieuwe medium ook tot een totaal andere, meer egalitaire, minder gecentraliseerde en minder hiërarchische organisatiestructuur zou leiden omdat iedereen direct met iedereen zou kunnen communiceren zonder de traditionele hiërarchische 'bevelslijnen' te volgen. Dit is in de SKC duidelijk niet het geval. De deelnemende organisaties communiceren allen vrijwel alleen met de centrale kern en vrijwel nooit met elkaar en de centrale organisatorische kern communiceert dan terug naar de ledenorganisaties. De volle interactieve mogelijkheden van het Internet worden dus niet benut en de campagne blijft daardoor beantwoorden aan een relatief traditioneel hiërarchisch organisatietype. Ook bleek uit de SKC-case dat niet alle bewegingsorganisaties even vlot met het Internet omgaan. De SKC is een campagne die bestaat uit zogenaamde oude sociale bewegingen (vakbonden) en nieuwe sociale bewegingen (derde-wereld). Beide soorten sociale bewegingen gaan anders met ICT om. Voor de nieuwe bewegingen is ICT een essentieel deel van hun werking, de oude bewegingen zijn meer gericht op face-to-face-momenten en directe interactie tussen vrijgestelden en militanten. Alles tezamen beschouwd, was het frappant hoe weinig de komst van ICT de eigenlijke werking van de SKC heeft bepaald. Veruit de meeste geïnterviewden erkenden de merites van het Internet maar relativeerden tegelijkertijd zijn substantiële impact.

In het vijfde hoofdstuk keerden we terug naar het individuele analyse-niveau, maar deze keer ging het niet over individuen los van organisaties (hoofdstukken twee en drie) of over hoe organisaties met elkaar omgaan (hoofdstuk vier) maar om de manier waarop individuen en politieke organisaties met elkaar interageren. Dit hoofdstuk focuste met name op de relatie tussen politieke partijen en de gebruikers van hun websites. Vraag was vooral welke rol de websites van politieke partijen spelen in de campagne: welke personen worden bereikt met de politieke informatie op het www? De belangrijkste kwestie was te weten te komen of webinformatie van politieke partijen alleen de reeds overtuigde partijkiezers bereikt of er integendeel toch in slaagt om nieuwe groepen van kiezers aan te boren – in theoretische zin is de vraag of het Internet voor meer politieke segmentatie en scheiding zorgt of juist

voor het omgekeerde, voor integratie en partijoverschrijdende communicatiestromen. Als dat laatste het geval zou zijn, zou dat betekenen dat het Internet wel degelijk voor een meer open burgerschapsparticipatie zorgt: mensen komen via het Net in contact met partijen en hun standpunten waar ze anders niet mee in contact gekomen zouden zijn. Politieke informatie kan in vele gevallen als een noodzakelijke voorwaarde voor (latere) politieke participatie beschouwd worden. Dus: in welke mate kunnen partijen via hun website nieuwe groepen bereiken (wat tot latere participatie kan leiden)? Naar aanleiding van de gemeenteraadsverkiezingen van 2006 werd daarom een websurvey bij de bezoekers van de Belgische parlementaire partijen opgezet. De bevindingen van hoofdstuk twee worden volop bevestigd: de politieke gebruikers van het Internet zijn (zeer) hooggeschoold, overwegend mannelijk en sterk in politiek geïnteresseerd. Partijwebsites zijn dus geen geschikt medium om nieuwe gebruikers en politieke neofieten aan te trekken; het gaat om politiek actieven die *ook* het Internet gaan gebruiken. Ook een bevinding uit hoofdstuk vier, namelijk dat de interactieve toepassingen van het Internet weinig gebruikt worden, lijkt hier bevestiging te krijgen: mensen gaan naar websites van partijen om top-down informatie over die partijen te verwerven niet om met die partijen in interactie te treden. Dus de onmiddellijke participatieve meerwaarde van het Internet is beperkt (want alleen info opvragen is geen vorm van politieke participatie). Toch was de conclusie van dit hoofdstuk niet zondermeer pessimistisch. Immers, het bleek dat nogal wat onbesliste, twijfelende kiezers en kiezers van andere partijen de website van een bepaalde partij bezoeken (samen 40%). Niet onverwacht bekende het grootste deel van de bezoekers (60%) zich tot de partij waarvan het de website bezocht. Via het Internet kunnen partijen dus in zekere mate wel degelijk buiten de eigen groep breken. Een vraag die echter niet kon beantwoord worden, is hoe die 40-60% verhouding staat ten opzichte van de andere campagnemiddelen van politieke partijen. Er kan vermoed worden dat andere campagne-instrumenten (vb. folders die gebust worden, TV-spots, affiches...) meer niet-partijkiezers bereiken dan de partijwebsites zodat het segmentatiedoorbrekende karakter van het Internet zeker niet overschat mag worden. Als partijen zouden beslissen om meer in te zetten op het Internet ten koste van de andere campagne-elementen dan zou de segmentatie waarschijnlijk toenemen. Ook hier geldt dus het besluit dat Internet zeker een bijdrage kan leveren tot een goede communicatiemix, maar dat een exclusieve afhanke-

lijkheid van ICTs in de praktijk zou leiden tot een verarming van de communicatie en dus van de participatie.

Hoofdstuk zes ging door op impliciet dezelfde onderzoeksvraag: hoe zit het met de mobiliserende kracht van het Internet? Deze keer werd er echter meer expliciet gefocust op Internetmobilisatie *in vergelijking met* andere, meer traditionele mobilisatievormen. In welke mate kan Internetgemedieerde mobilisatie wedijveren met face-to-face mobilisatie? Zijn de effecten op kennis, attitudes en gedrag (participatie) gelijkaardig of niet? Om dat uit te zoeken werd een uitvoerig innovatief experiment opgezet in twee landen (België en Canada) waarbij een gelijkaardige groep studenten werd blootgesteld aan verschillende mobilisatiemiddelen waaronder twee soorten websites, een interactieve en een niet-interactieve. De alternatieve mobilisatiekanalen waren een (niet-interactieve) face-to-face-presentatie door een spreker en een (interactief) rollenspel. De belangrijkste vaststelling was dat het Internet *beter* scoort dan de face-to-face-blootstelling wanneer het aankomt op het overdragen van kennis en attitudes maar *minder* goed scoort wanneer het er op aankomt mensen aan te zetten tot effectieve participatie. Het Internet lijkt een prima kanaal voor informatieoverdracht maar een minder performant mobilisatiekanaal. Belangrijk is verder dat de interactiviteit van de Internetinformatie er niet toe doet; zowel de interactieve als de niet-interactieve website leverden dezelfde resultaten op. Eens te meer lijkt het er op dat de effecten van het Internet op de participatie van individuen eerder indirect zijn. Het Internet kan bijdragen tot het genereren van de nodige kennis en attitudes die behulpzaam zijn om tot actie over te gaan maar het Internet is minder geschikt voor het mobiliseren tot actie zélf. Deze conclusie doet sterk denken aan de eerdere vaststellingen uit hoofdstuk drie (activisten) en hoofdstuk vier (SKC) waarbij het er telkens op neer kwam dat het Internet wel voor het onderhouden (of creëren) van zwakke banden kan instaan maar minder geschikt is voor het maken van sterke banden. Om echt tot actie over te gaan – deelname brengt voor het individu steeds ‘kosten’ met zich mee – volstaan zwakke banden niet maar zijn sterkere banden nodig die de hogere participatiekosten kunnen compenseren. Het overdragen van informatie of het bijspijkeren van attitudes is voor een individu veel minder kostelijk en daar kan het Internet op zich wel volstaan. Toch moeten we deze vanuit participatieperspectief eerder pessimistische conclusies wat relativeren. Wat het experiment niet in kaart bracht waren de inspanningen die organisaties moeten leveren

om face-to-face- of Internetgewijs te mobiliseren. Het hoeft geen betoog dat het voor de organisatie veel duurder is om via face-to-face kanalen te mobiliseren terwijl via het Internet goedkoop en met weinig moeite veel mensen kunnen aangesproken worden. Tengevolge daarvan zou het vanuit participatieperspectief wel eens beter kunnen zijn als organisaties via Internet gaan mobiliseren: hoewel het kanaal op zichzelf minder performant is, zorgt de grootte van de groep die aldus zonder veel kosten bereikt wordt er voor dat het nettoresultaat toch méér participatie is.

Hoofdstuk zeven handelde niet over individuen maar over organisaties. In plaats van de contacten tussen organisaties die zich in hetzelfde land bevinden centraal te stellen, zoals de analyse van de SKC in hoofdstuk vier, werd er deze keer ingezoomd op de *internationale* contacten tussen bewegingsorganisaties. De analyse van de rol van ICT in het op de been houden van de SKC leerde dat de impact van ICT al bij al gelimiteerd was: de samenwerking vóór het in zwang raken van het Internet was niet fundamenteel anders dan er na. De vraag bleef echter of de relatief 'zwakke' resultaten van hoofdstuk vier niet te danken waren aan het feit dat het allemaal om nationale organisaties ging die elkaar kenden en dus niet ten volle moesten gebruik maken van de mogelijkheden van het www om met elkaar samen te werken. Immers, het is te verwachten dat het Internet vooral voordelen biedt wanneer het gaat om communicatie die de grenzen van tijd en ruimte tart. We verwachten met andere woorden dat, veel meer dan de collaboratie tussen nationale organisaties, eerder de samenwerking tussen internationale bewegingsorganisaties sterk kan profiteren van het Internet. Transnationale communicatie en samenwerking heeft sowieso af te rekenen met afstands-, tijds- en ook financiële barrières. Misschien kan ICT die drempels helpen overwinnen? Om dat na te gaan, gebruikten we het vertrouwde design van hoofdstuk vier: we vergeleken de internationale samenwerking van een reeks van antioorlogsprotesten doorheen de tijd. We gingen daarbij na of de meest recente mobilisatiegolf, met name het protest tegen de oorlog in Irak in 2003, gestoeld was op een, dankzij het Internet, andere, betere en vlottere internationale samenwerking in vergelijking met eerdere antioorlogsprotesten die zich afspeelden voor het Internet bestond (anti-raketten in de jaren '80 en tegen de eerste Golfoorlog begin '90). Ondanks de onmiskenbaar hogere barrières wijzen de bevindingen qua internationale samenwerking heel sterk in dezelfde richting als die in hoofdstuk vier over natio-

nale samenwerking: ICT heeft een verschil gemaakt maar dat verschil is niet echt heel groot. Het is onmiskenbaar een feit dat ICTs een snellere internationale mobilisatie en collaboratie toestaan. Daardoor kan men aannemen dat ook de schaal van de internationale samenwerking tussen bewegingsorganisaties is toegenomen: meer organisaties kunnen aan boord gehaald worden. Maar fundamenteel verloopt de samenwerking niet anders dan vroeger. De kern van de samenwerking blijft gestoeld op face-to-face-bijeenkomsten. De meest recente en massale internationale protesten tegen de oorlog in Irak, bijvoorbeeld, werden voorbereid op fysieke bijeenkomsten in de schoot van verschillende Europese Sociale Fora. Natuurlijk halen ICTs sommige praktische drempels weg maar de getuigenissen leren dat de komst van de fax eind jaren '80 een zeker even groot effect heeft gehad. Ook blijven dezelfde problemen voor samenwerking zoals in de jaren '80 en '90 opduiken. Zo zijn er de ideologische en culturele verschillen tussen de organisaties in de verschillende landen en ook de verschillende politieke contexten waarin deze opereren. Ondanks de misschien makkelijkere communicatie is de internationale samenwerking dus niet 'dieper' of 'sterker' door ICT omdat de nationale context, bijvoorbeeld of de lokale regering de oorlog al dan niet steunt, de belangrijkste determinant is en de internationale samenwerking daar duidelijk aan ondergeschikt blijft. Sociale bewegingen zijn en blijven op de eerste plaats nationale bewegingen, het Internet lijkt daar op het eerste gezicht niet veel verschil in te kunnen maken.

Hoofdstuk acht was van een heel ander allooi dan de vorige hoofdstukken. De hoofdstukken daarvoor handelden over individuen (micro) of organisaties (meso); dit ene hoofdstuk was gewijd aan de manier waarop de overheid (macro) via ICT de politieke participatie kan (en wil) stimuleren. Immers, als politieke participatie betekent dat individuen hun preferenties aan de overheid meedelen, dan is het evident dat de overheid zelf die communicatie kan organiseren of ten minste faciliteren (vb. verkiezingen zijn een door de overheid georganiseerde vorm van politieke participatie). Vraag in dit hoofdstuk was dus in welke mate de Belgische overheid de burgers probeert te laten participeren aan het beleid. Daarbij werd vergeleken met de situatie in Canada, een land dat bekendstaat om zijn vooruitstrevend beleid inzake politieke participatie via Internet. De data bestonden uit interviews met verantwoordelijke beleidsmakers en secundair materiaal. Het besluit van de analyse is klaar en duidelijk: op dit moment doet de

Belgische (en Vlaamse) overheid niet erg veel inspanningen om via ICT mensen bij het beleid te betrekken. Van zogenaamde *e-democracy* is dus eigenlijk geen sprake. Ook werd vastgesteld dat zelfs in Canada de door de overheid georganiseerde politieke participatie via het Internet in zijn kinderschoenen staat; het gaat dus geenszins om een typisch Belgisch fenomeen. De redenen voor de afwezigheid van ernstige *e-democracy*-initiatieven zijn minder van praktische dan wel van ideologische aard. Ten eerste is er verzet tegen de Internetgemiddelde vorm van politieke participatie omdat het ongelijkheid impliceert zolang er een *digital divide* bestaat; in het tweede hoofdstuk gaven we aan dat de achterstelling van zwakkere groepen op het Net zeker nog niet helemaal is verdwenen. Ten tweede zijn vele politici niet overtuigd van de compatibiliteit van Internetparticipatie met de representatieve democratie. Dat heeft te maken met het feit dat politieke participatie in de vorm van *e-democracy* inderdaad een directe impact van de bevolking op het beleid impliceert. Nogal wat mandatarissen en verkozenen lijken daar aanstoot aan te nemen omdat hun vertegenwoordigende rol daardoor gedeeltelijk zou kunnen uitgehold worden. Met deze principiële bezwaren voor ogen lijkt het dan ook te verwachten dat *e-democracy* nog niet voor morgen is. ICT zou vermoedelijk een diepgaand effect kunnen hebben als de overheid van dat medium gebruikt maakt om burgers rechtstreeks hun preferenties te laten meedelen – dat potentieel effect wordt duidelijk aangevoeld door de verkozenen des volks. Maar dat impliceert dat er anders wordt gedacht over democratie in het algemeen en dat er openingen worden gelaten om de representatieve democratie aan te vullen. Dat is in de Belgische context niet evident. Een mogelijk te ontwikkelen tussenweg is dat er meer gebruikt wordt van zogenaamde ‘e-consultaties’ die niet haaks staan op representatie maar integendeel de verkozenen beter zouden informeren. Zulke initiatieven kunnen echter alleen door de parlementen genomen worden terwijl de huidige dynamiek zich vooral in het kamp van de uitvoerende macht bevindt die ICT vooral aanwendt om meer efficiënt diensten aan de burgers te kunnen aanbieden. Het parlement zit echter gevangen in de zogenaamde *middleman paradox* en lijkt niet geneigd te zijn op de ICT-kar te springen.

Waar brengt dat alles ons nu? Wat is de rode draad door het gehele onderzoek? Is de doorbraak van ICT en vooral het Internet een goede of een slechte zaak voor het niveau en de aard van de politieke participatie? Zoals gesteld, is het antwoord dat doorheen de zeven empirische

deelonderzoeken van dit onderzoeksproject naar voren komt, genuanceerd. Op sommige vlakken leveren ICTs zeker een bijdrage tot de politieke participatie, op andere vlakken zijn er geen of nauwelijks effecten, op nog andere vlakken lijken de effecten eerder negatief te zijn.

Aan de positieve zijde zijn er een aantal duidelijke lijnen doorheen de bevindingen te trekken. Een concept dat verschillende keren terugkwam doorheen de verschillende deelonderzoeken waren de zogenaamde 'zwakke banden'. Die zwakke banden kunnen door ICT heel makkelijk en goedkoop onderhouden worden, ze vragen weinig investering, tijd en moeite ook als het gaat om banden met mensen/organisaties die zich sociaal of geografisch veraf bevinden (hoofdstuk twee). Zwakke banden zijn belangrijk omdat ze toelaten om mobilisatieboodschappen veel verder in tijd en ruimte te verspreiden. Organisaties en individuen beschikken dankzij ICT over een groter netwerk van mensen/organisaties waarmee niet echt nauwe relaties bestaan maar die bij tijd en wijle kunnen aangeschreven worden (hoofdstuk 3). Gevolg is dat er met meer verschillende organisaties/individuen contacten kunnen onderhouden worden. ICT zorgt dus onmiskenbaar voor een vergroting van de sociale structuur en houdt dus de potentie in om meer mensen te bereiken met mobiliserende boodschappen. Gevolg is dat de mobilisatie, en dus ook de participatie, in sommige omstandigheden waarschijnlijk meer massaal is dan voorheen. Niemand is immuun voor de participatiemicrobe want iedereen heeft in zijn (zeer brede) kring wel iemand die hem of haar potentieel kan aanspreken om te participeren. Maar niet alleen het *aantal* mensen dat participeert maar ook de *diversiteit* daarvan lijkt te worden beïnvloed door ICT-gebruik. Hoe meer contacten mensen hebben, hoe verder hun netwerk reikt, hoe groter de kans dat er in dat netwerk ook andere types mensen voorkomen en dus hoe groter de kans dat die 'andere' mensen aangesproken worden om te mobiliseren. De data over de multi-issue-activisten en hun gebruik van het Internet geven aan dat niet alleen meer verschillende mensen participeren maar dat die mensen net door hun ICT-gebruik ook in staat zijn om meer verschillende thema's te volgen en rond meer verschillende kwesties te participeren (hoofdstuk 3). Toenemende diversiteit slaat dus zowel op personen als op hun engagementen. Hetzelfde geldt voor organisaties: ze worden voortdurend betrokken in initiatieven rond andere thema's, het hoofdstuk over de Schone Kleren Campagne ging daar over (hoofdstuk 4). Naast een potentieel positief effect op het aantal deelnemers en de diversiteit van hun politieke par-

ticipatie heeft ICT onmiskenbaar een effect op de *snelheid* waarmee mensen en organisaties kunnen bereikt worden om te participeren (hoofdstuk 7). Het Internet heeft zonder twijfel de snelheid van de mobilisatie en dus van de participatie gefaciliteerd. Samengevat zien we aan de optimistische zijde dus dat ICT het aantal deelnemers, de diversiteit van hun participatie en de snelheid van mobilisatie beïnvloedt. De meest recente ontwikkeling in dit verband is het groeiend succes van sociale-netwerk-toepassingen zoals Facebook. De opgang van dit fenomeen was te recent om het nog adequaat op te nemen in het onderzoeksdesign, maar we hebben alle redenen om aan te nemen dat ook deze sites een gelijkaardig effect sorteren: er worden nieuwe ‘zwakke’ netwerken gecreëerd, die steeds uitgebreider worden en daardoor ook steeds meer inter-connecties mogelijk maken. Ook hier maakt Internet vooral meer *weak ties* mogelijk, maar het verandert weinig aan de fundamentele sociale-netwerkstructuren.

Waar ICT blijkens het empirisch materiaal niet veel aan heeft gewijzigd is de vaststelling dat de kern van de meeste participatie nog steeds verloopt via face-to-face-interactie. Als het echt belangrijk is, als er vertrouwen en engagementen nodig zijn, als participatie echt kostelijk is, dan volstaat het Internet duidelijk niet als communicatie-instrument. We zagen dit zowel gebeuren op individueel niveau als op organisatie-niveau. We vonden bijvoorbeeld dat het Internet mensen wel kan informeren over behartenswaardige kwesties en zelfs hun attitudes kan beïnvloeden maar dat het veel minder geschikt is om mensen ook echt te mobiliseren en tot participatie aan te zetten. Daarvoor is fysiek contact nog steeds veel effectiever (hoofdstuk 6). In de sociale-bewegingswereld zagen we dat de ruggengraat van nationale campagnes zoals de SKC (hoofdstuk 4) en van internationale antioorlogsplatforms (hoofdstuk 7) gevormd wordt door face-to-face bijeenkomsten. ICT zorgt wel voor meer tussentijdse communicatie maar die is eenvoudig en relatief schraal. De les die we daaruit vooral moeten trekken is dat ICT wel complementair zijn en de bestaande interactievormen aanvullen maar deze zeker *niet vervangen*. Telkens weer stelden we vast dat, bijvoorbeeld, de geïnterviewden stelden dat de nieuwe communicatietechnologieën uiteindelijk niet zoveel hadden veranderd en dat de kern van de participatie en mobilisatie grotendeels ongewijzigd was gebleven. Het Internet biedt meer mogelijkheden, zoals hierboven beschreven, maar is geen revolutie die alles verandert.

Een tweede niet-effect vaststelling heeft te maken met de vermeende fantastische *interactieve mogelijkheden* van het Internet. Hoewel het Internet vele mogelijkheden biedt, zijn we verschillende keren op de vaststelling gestoten dat die mogelijkheden nauwelijks gebruikt worden. Individuen interageren niet met partijen via hun website maar vragen top-down informatie op (hoofdstuk 5), organisaties interageren niet horizontaal maar zenden informatie naar het centrum en wachten tot die van bovenuit terug naar beneden druppelt (hoofdstuk 4), de overheid gebruikt het Internet vooral om diensten te verspreiden en een betere service te verlenen niet om met de burgers in interactie te treden en hun preferenties te peilen (hoofdstuk 8). Ook stelden we vast dat organisaties hun interne werking niet horizontaler of participatiever maken door de beschikbaarheid van ICTs (hoofdstuk 4). Het omgekeerde lijkt het geval: ICT wordt ingeschakeld in de bestaande organisatieloga en doorbreekt de hiërarchie en het centralisme niet. In plaats van ons zoals in dit onderzoek af te vragen wat het Internet doet met organisaties zien we dus dat de omgekeerde vraag zeker even legitiem is: wat doen organisaties met ICT? Kortom, het is dus niet zo dat het Internet voor een grote wijziging in de participatiegerelateerde informatiestromen heeft gezorgd. Dit betekent uiteraard niet dat ICTs niet tot een zekere democratisering zouden hebben geleid. Cruciale informatie is veel toegankelijker geworden en kan door vele gebruikers simultaan worden geraadpleegd. Openbaarheid van bestuur is dus in de praktijk mogelijk geworden, veel meer dan dit vroeger het geval was. In die zin kunnen we er dan ook van uit gaan dat de bestaande literatuur zich vergist van causaal mechanisme: de democratiserende gevolgen van het Internet berusten niet op het feit dat iedereen nu ongeremd haar of zijn mening zal te kennen geven, maar vooral op het feit dat reeds aanwezige informatie nu voor veel meer gebruikers direct toegankelijk wordt.

Aan de negatieve kant van de medaille zien we verschillende evoluties die zorgen baren. Ten eerste stelden we in verschillende deelonderzoeken vast dat 'sterke' groepen disproportioneel veel gebruik maken van het Internet voor politieke doelen waardoor de *ongelijkheid* in politieke participatie door ICT eerder lijkt toe dan af te nemen. Internet mag dan goed gespreid zijn in de bevolking, degenen die er ook politiek mee aan de slag gaan, zijn hoger geschoold, jonger en mannelijk (hoofdstuk 2). Hetzelfde stelden we vast bij de activisten zelf: het zijn vooral de 'superactivisten' die ICT gebruiken, veel minder de marginale en

‘zwakkere’ randactivisten die af en toe deelnemen (hoofdstuk 3). Het lijkt duidelijk te zijn dat ICT niet de manier is om groepen die al ondermaats participeren over de brug te krijgen, het tegendeel lijkt het geval te zijn. Politieke participatie via het Internet is dus niet alleen een kwestie van de loutere beschikbaarheid van de technologie maar vermoedelijk veel meer een functie van bestaande politieke interesses en voorgegeven participatiedisposities. Ons onderzoek bevestigt dus grotendeels de verwachtingen van een *deepening divide*, en dit is ook een belangrijke beleidsconclusie. Het beleid is er immers te lang van uitgegaan dat het volstond om de toegang tot het Internet democratischer te spreiden. In werkelijkheid blijken de cruciale processen betrekking te hebben op wat met precies doet op het Internet, en het is niet de toegang als dusdanig die het grootste effect heeft.

In zekere zin gaat het geloof in het Internet als politiek instrument uit van het klassieke liberale ideaalbeeld: een samenleving van autonome en zelfbewuste burgers die zich bewust zijn van hun belangen en de capaciteiten hebben om die belangen ook met alle mogelijke middelen te verdedigen. Dat beeld lijkt niet helemaal overeen te stemmen met de empirische werkelijkheid.

Een tweede reden voor bezorgdheid wordt gevoed door de bevindingen dat het Internet de politieke *segregatie* van sociale groepen zou kunnen aanzwengelen. Via ICT treden mensen op de eerste plaats in contact met gelijkgezinden, het is niet de plaats waar *bridging social capital* wordt aangemaakt waarbij voorheen niet-verbonden groepen met elkaar gaan interageren en samen participeren. Dat bleek vooral in de analyse van de bezoekers van de websites van de politieke partijen (hoofdstuk 5). Die bezoekers zijn in grote mate reeds partij supporters die op zoek gaan naar bevestiging van hun voorkeur. De eigenheid van het Internetmedium is precies dat mensen zelf kunnen kiezen welke boodschappen (van welke groepen of organisaties) ze willen ontvangen. Dat is helemaal anders dan de traditionele massamedia, vooral de TV, waarbij het publiek geconfronteerd wordt met een aantal afwijkende boodschappen en tegenstrijdige meningen door op een bepaalde zender af te stemmen. Als mensen dus meer info van het Net gaan halen en minder andere media raadplegen en als organisaties hun andere informatiekanaalen afbouwen om plaats te maken voor het Internet dan zou dat op termijn de maatschappelijke segregatie kunnen bevorderen, het publieke debat kunnen fnuiken en mensen alleen maar

in hun eigen grote gelijk kunnen bevestigen. Dit fenomeen kan verstrekkende maatschappelijke gevolgen hebben. Uit historisch onderzoek weten we dat ontzuilingsprocessen in de jaren zestig van de 20ste eeuw onder meer werden ingezet doordat de openbare omroep er toen voor zorgde dat iedereen dezelfde politieke en maatschappelijke informatie ontving, over de vroegere maatschappelijke en ideologische scheidingslijnen heen. ICTs maken het nu mogelijk zich terug af te schermen van 'ongewenste' (of ideologisch niet-congruente) informatie, waardoor er meer kansen zijn op maatschappelijke segmentatie.

Een derde kwestie is de verhouding tussen participatie en mobilisatie. Het Internet maakt sterke individuen sterker. Ze beschikken over meer informatie, een groter netwerk, en zijn minder afhankelijk van organisaties. Het hoofdstuk over de activisten wees duidelijk in die richting. Mensen volgen meer thema's en participeren meer wisselend en selectief, wanneer het hen uitkomt. Vermoedelijk gaat daardoor de duurzaamheid van de participatie achteruit, wordt het selectiever en vrijblijvender, hoewel we daarvoor geen directe aanwijzingen hebben. Hoe dan ook lijkt de rol van organisaties daardoor wat uitgehold te raken, het zwaartepunt verschuift naar de individuen. Zowel de deelonderzoeken over de activisten (hoofdstuk drie) als over de overheid (hoofdstuk acht) wezen indirect op deze evolutie waarbij het Internet een verzwakking van de *intermediaire en representatieve structuren* inhoudt. Als dat er op termijn voor zorgt dat mobiliserende organisaties en sociale bewegingen minder actief gaan worden, minder mogelijkheden hebben om te mobiliseren en dus een kleiner participatieaanbod gaan aanbieden dan zijn de consequenties op lange termijn zondermeer negatief. Als ICT de individuen versterkt en daardoor de organisaties verzwakt dan brengt dat op den duur onvermijdelijk minder politieke participatie en ook minder effectieve politieke participatie met zich mee. Participatie blijft immers onvermijdelijk afhankelijk van de participatiemogelijkheden die door sociale organisaties en andere collectieve actoren worden aangeboden, en het is dan ook belangrijk de toekomstige ontwikkelingskansen van die organisaties mee in de analyse te betrekken. De toegenomen communicatiemogelijkheden via het Internet vormen immers geen volwaardig functioneel equivalent voor de mobilisatiemogelijkheden van de meer klassieke (nieuwe of oude) sociale bewegingen.

Als algemeen besluit kunnen we dus stellen dat de doorbraak van ICT zonder twijfel een effect heeft gehad op de politieke participatie. Er zijn aanwijzingen dat de drempels voor participatie omlaag gaan waardoor de massaliteit van de participatie kan toenemen alsook de diversiteit van thema's waar mensen zich mee bezig houden. Toch zijn de logica en de mechanismen van participatie door ICT niet fundamenteel gewijzigd. Dat de kwantiteit van de participatie vermoedelijk groeit door ICT mag de ogen niet doen sluiten voor de toegenomen participatieongelijkheid en segregatie. Vooral op lange termijn zou wel eens kunnen blijken dat de kwaliteit van de politieke participatie dankzij ICT eerder gedaald dan gegroeid is. Het toegenomen ICT-aanbod mag het dan voor het individu gemakkelijker hebben gemaakt zijn of haar stem te laten horen, in de praktijk is het nog altijd zo dat een effectieve of politiek succesvolle participatie vooral afhankelijk is van het aanbod van sterke sociale organisaties.